

Megjegyzések Ivan Illich fejlődés- és ideológiakritikájához a degrowth-diskurzus kontextusában

Bevezetés: A radikális humanizmus filozófiája

Ivan Illich performatív gondolkodó volt, aki hitt abban, hogy a kimondott szavak és gondolatok közvetlenül befolyásolják és alakítják a valóságot. Azon kevesek egyike volt, aki a saját életével hitelesítette az általa képviselt elveket. Írásai már csak terjedelmük, beszédmódjuk, retoricitásuk miatt sem megingathatatlan teoretikus építményekként tornyosulnak előttünk, hanem olyan polemizáló, időnként radikálisan érvelő vitairatokként, melyek szerzője nem elégszik meg a valóság pusztá leírásával, hanem így vagy úgy, de a maga eszközeivel aktívan alakítani, és ha kimondatlanul is, változtatni próbál azon. Megpróbálja megértetni és tudatosítani közönségével, hogy azok az axiómákként elfogadott elvek, amelyeken az ember szocializációja, önmagáért felelős szubjektummá válásának folyamata nyugszik, ideológiai konstrukciók csupán, és ebben a minőségükben legalábbis megkérdőjelezhetők. Következésképp a gondolkodó ember elemi kötelessége, sőt belső igénye kell legyen a kritikai beállítódás és a kételkedés gyakorlatának elsajátítása. Filozófiájának performativitása ezt a fundamentális kételkedést teszi *megragadhatóvá és átélhetővé*. Erich Fromm Illich filozófusi karakterét jellemezve „radikális kételkedőről” beszél, aki hallgatóit és tanítványait erejük minél produktívabb kiteljesítésére sarkallja egy tudatosabb, és nem utolsósorban nyitottabb és szeretettelibb életre motiválva őket.¹ Az Illich által működtetett kritikai attitűd tehát egyáltalán nem támadó, mindent és mindenkit kétségbe

DOI: 10.61901/Kellek.2025.73.06

A szerző a Szegedi Tudományegyetem, Juhász Gyula Pedagógusképző Kar Német és Német Nemzetiségi Tanszékének oktatója.

Email: mitnyan.lajos.csaba@szte.hu

- 1 Erich Fromm: Einleitung. In Ivan Illich: *Klarstellungen. Pamphlete und Polemiken*. C. H. Beck, München, 1996, 8.

vonó gondolkodói stratégia. Háttérben az ember jövője iránt érzett felelősség felvállalása áll, az a típusú szenvedélyes humanizmus, amit Fromm radikális humanizmusként ír le.² Ivan Illich kételkedő hozzáállása ugyanakkor nem is üres szkepticizmus, mert újra és újra arra kérdez rá, mi az, ami az emberi életet élhetőbbé, az embert boldogabbá teszi, és mi az, ami ennek ellenében hatva az emberi élet kiteljesedését gátolja. Ebben a kérdésben Illich nem hajlandó kompromisszumokra, és olyan megkérdőjelezhetetlen axiómákat jelöl ki kritikája céltáblájául, melyek igaz voltához nem férhetett kétség sok-sok évszázad óta. Ugyan kinek jutna eszébe az iskolarendszer, az egészségügy, a tömegközlekedési infrastruktúra vagy épp a szakértők hasznosságát kétségbe vonni? Illich megteszi ezt, és ennek során nem ritkán meglehetősen abszurdnak ható megállapításokra jut. Gondolkodói attitűdjének, gondolkodása performatív karakterének köszönhetően azonban láthatóvá válik, hogy a radikális kritika mélyén radikális humanizmus, az ember jövőjéért aggó cselekvő szeretet rejtőzik. Erich Fromm a rá jellemző pszichológiai éleslátással állapítja meg, hogy Illich egyedi megoldási javaslatai bármily abszurdnak tűnjenek is, olyan új lehetőségeket villantanak fel az emberek előtt, melyek már-már

felszabadító erővel hatnak az emberi szellemre. Felélenkítik az olvasót, mert szélesre tárják az avított, terméketlen, előítéletes elképzelések börtönének kapuját. Teremtő sokként érik az embert [...], ami által erőt és reményt adnak az újrakezdéshez.³

Az Illich-szövegek kiváltotta sokkhatás nem csökkent a filozófus 2002-ben bekövetkezett halála óta sem, sőt a radikális kételkedésen alapuló radikális humanizmusa ma időszerűbb, mint valaha volt. Beszédes tény, hogy az Illichhez ezer szálon kötődő fejlődéskritikai gondolkodás *degrowth*⁴ néven különálló öko- és társadalomfilozófiai irányzattá vált.

2 Uo. 9.

3 Uo. 10.

4 Tanulmányunkban a *degrowth* kifejezést az eredeti angol formájában használjuk, mert a jelenlegi magyar nyelven fellelhető szakirodalomban ez a forma szerepel legtöbbször. A német kutatásban döntően a *Postwachstum* terminus technicus nyert polgárjogot, ami tulajdonképpen a *degrowth* szinonimájaként használt *post-growth* tükrörfordítása. A kettő persze nem teljesen azonos tartalmat fed le. A *degrowth* fogalmának tanulmányunkban betöltött központi szerepe miatt tisztáznunk kell tehát a szó viszonylag tág jelentésmezijét és felhasználásának módját. Morfológiai szempontból a *degrowth* kifejezés a „de-” prefixumból és a „growth” főnévből tevődik össze, ahol a „de-” mintegy az ellentétébe fordítja az utána álló főnév által jelölt növekedést/fejlődést. Ennek következtében a „degrowth” főnevet csökkenés-ként, visszaesésként értelmezik, azaz a növekedés-csökkenés dichotómiáján belül

A következőkben *elsőként* Ivan Illich dekonstrukciós fejlődéskritikáját az 1978-ban megjelent *Haladásmítoszok*⁵ című műve alapján vesszük szemügyre, melyben Illich a 70-es évek eleje óta, önálló kötetekben publikált kritikai kutatásait veszi számba, és mélyíti el egy általánosabb társadalomfilozófiai irányba. Vizsgálódásunk során rámutatunk azokra az érintkezési pontokra, melyek Illich gondolkodásmódját és holisztikus, szintetizáló világlátását napjaink degrowth-diskurzusához kapcsolják. Illich ugyanis egységben képes látni és láttatni azokat a kérdéseket, melyek napjaink degrowth-kutatásaiban mint különálló, egy-egy speciális kérdés köré szerveződő kritika-paradigmák jelennek meg.⁶ A tanulmány *második* részében Illich fejlődéskritikáját a degrowth-diskurzus leginkább átfogó kritikai irányzatával, a kulturális kritikával ütköztetjük, majd ennek tükrében a *harmadik* részben kísérletet teszünk a digitális kor ebből kiolvasható jövőképeének felvázolására. Elemzésünk ugyanakkor mindvégig feladatának tekinti azt is, hogy Illich személyében egy olyan gondolkodói típust mutasson fel, aki tudósi hitelessége, radikalizmusában testet öltő kutatói habitusa, és nem utolsósorban magával ragadó, sodró lendületű retorikája segítségével képes megszólítani a 21. század emberét, Heidegger kifejezését használva, gondolkodásra hívni őt.⁷

pozicionálják, és ezzel lényegileg a gazdaságtudomány diskurzusaihoz kötik. Ebből a szempontból igen kreatív és tematikusan is jó megoldás a német nyelvterületen elterjedt „Postwachstum” kifejezés használata, mely igen szellemes módon kiemeli a problémát a gazdaságtudományi kontextus növekedés-csökkenés dichotómiájából és egy jóval tágabb társadalmi és kultúratudományos dimenzióba helyezi azt. A degrowth a német szakirodalomban hangsúlyosan nem kizárólag a termelés és fogyasztás csökkenéseként értelmeződik, hanem egy olyan, az ember jövőjét érintő koncepcióként, mely az emberlét értékrendjét és igazságait nem csak a GDP-növekedés és a fogyasztásbővülés mérőszámai alapján tekinti relevánsan leírhatónak. A Postwachstum-ként értelmezett degrowth tehát a legkevésbé sem deskriptív terminus technicus, ami egy fennálló gazdasági-társadalmi-kulturális jelenséget írna le. A degrowth-diskurzus éppúgy normatív argumentációként működik, mint Ivan Illich életművének jelentős hányada, azaz elemzései olyan társadalmi, környezeti, kulturális és gazdasági átalakulásokról szólnak, melyek megvalósulása, tűnjön ez bármilyen abszurdnak is, egy emberhez méltóbb, demokratikusabb világot teremthetne. Összeségében elmondható, hogy jelen tanulmány a degrowth-diskusziót egy normatív eszmecsere értelmében használja, nem pedig korunk statikus állapotleírásaként. Vö. Matthias Schmelzer – Andrea Vetter: *Degrowth/Postwachstum zur Einführung*. Junius, Hamburg, 2019, 15–18.

- 5 Ivan Illich: *Fortschrittsmythen*. Rowohlt, Hamburg, 1978.
- 6 Schmelzer és Vetter a következő hét fejlődéskritikai irányzatról beszél: 1) ökológia kritika; 2) társadalmi-gazdasági kritika; 3) kulturális kritika; 4) kapitalizmuskritika; 5) feminista kritika; 6) indusztrializmus-kritika; 7) Dél-Észak-kritika. (Vö. Schmelzer–Vetter: i. m., 18–21.)
- 7 Martin Heidegger: *Was heißt Denken?* Reclam, Stuttgart, 1992.

1. A haladás mint mítosz

A közel fél évszázada megjelent *Haladásmítoszok* című kötet áttekintő munka, melyben Illich újragondolja és összegzi a 70-es években őt foglalkoztató kérdésekkel kapcsolatos nézeteit. A kötet három tanulmányának címe is arról a gondolkodói és kutatói gyakorlatról és stílusról árulkodik, amit Fromm nyomán a „radikális” jelzővel jellemeztünk. A kötet tanulmányainak címei már önmagukban is zavarba ejtők, sőt abszurdnak és ellentmondásosnak ható gondolatársításokkal élnek,⁸ amivel jól érzékelhetően feszegetik a tradicionális akadémiai filozofálás határait. Mennyiben társíthatunk teremtmőerőt a munkanélküliséghez? Hogyan hozható közös nevezőre az objektív energia- és a szubjektív igazságosság-fogalom? Vajon mit ért Illich a félreiszkolázás igen abszurdnak ható kifejezése alatt? A címek is jelzik, hogy Illich a modern társadalom több aspektusáról is olyan vállaltan provokatív kritikát készül megfogalmazni, mely határozottan szembe megy a posztindusztriális kor⁹ társadalmára vonatkozó, magától értetődőnek tekintett, és ezért nem megkérdőjelezett nézetekkel. Amikor a korszak önmeghatározásának és önigazolásának alapját képező haladásfilozófiát mítosznak nevezi, tulajdonképp a neoliberais világszemlélet egyik legmeghatározóbb fétisfenoménjének, az állandó növekedés szükségszerűségének az érvényességét vonja kétségbe.

2. A fejlődés mint ideológia

Módszertanilag és tematikusan egyaránt fontos, hogy a posztindusztriális kor haladásideológiáit Illich a mítoszokhoz hasonlíttja, azaz épp olyan

8 A német kiadásban szereplő eredeti címek: *Schöpferische Arbeitslosigkeit; Energie und Gerechtigkeit; Wider die Verschulung* (A teremtmő munkanélküliség; Energia és igazságosság; Az eliskolázás ellen) – vö. Illich: i. m.

9 A tanulmányban Ivan Illich érvelését követve a posztindusztriális korszak alatt a társadalmi fejlődés azon szakaszát értjük, amely az ipari társadalom után következik, ahol a hagyományos munka- és tőkeerőforrásokat egyre inkább a tudás és az információ váltja fel, mint a gazdasági értékteremtés fő forrásai.

Daniel Bell a posztindusztriális társadalom következő aspektusait emeli ki: a) A hangsúly a feldolgozóiparról a szolgáltatásokra helyeződik át; b) A tudás és az információ központi erőforrásokká válnak, amelyek meghatározzák a gazdasági növekedést és a társadalmi struktúrát; c) A technológiai innovációk döntő szerepet játszanak a gazdaság és a társadalom átalakulásában. Lásd Daniel Bell: *Die nachindustrielle Gesellschaft*. Campus, Frankfurt am Main, 1975.

narratív struktúrájú elbeszéléseként tekint rájuk, mint a klasszikus értelemben vett mítoszokra. Ahogy a mítoszok létrejöttét motiváló egyik fontos aspektus a fennálló társadalmi rend és politikai hatalom legitimálása akár irracionális és vallási magyarázatok segítségével is, ugyanez érvényes az egyes ideológiai indoktrinációkra is. Persze a legitimáció csak az egyik összetevője a mítoszképződésnek. Hasonlóan nagy jelentőségű a narratív struktúrák szimbolizáló funkciója is, mellyel egészen bonyolult társadalmi-gazdasági jelenségekre képesek igen egyszerű, sőt leegyszerűsítő magyarázatokat adni, amivel a kollektív identitás kialakulásához járulnak hozzá. A kollektív identitás természetesen elválaszthatatlan a kollektív emlékek, értékrendek átadásától, a kulturális normák generációkon átívelő megőrzésének folyamatától, melyek újfent a fennálló rend legitimációját szolgálják.¹⁰ Ivan Illich úgy látja, hogy a posztindusztriális társadalmak működésének és fennmaradásának egyik legmeghatározóbb ideológiai konstrukciója, ami idővel az egyéni és a közösségi identitás alapjává vált, az a feltartóztathatatlan haladás mítosza, amit jellemzően a gazdasági termelékenységgel, a fogyasztásnövekedéssel, és végső soron az anyagi gyarapodással azonosítanak. A kultúratudomány egyik fogalmát használva, korunk az *Entgrenzung*, azaz határokat nem ismerő gyarapodás és gyarapodási vágy, a fékevesztett és kábult fogyasztás kora,¹¹ melyben az emberi élet kollektív identitását, kulturális normáit a fogyasztói és felhasználói lét sajátosságai determinálják. Mint minden igazán működőképes ideológia, a haladásideológia is elfedi saját ideológia voltát, saját konstruáltságát, és mivel eredendően abszolút pozitív fenoménként, fejlődésként és haladásként definiálja önmagát, senki nem kérdőjelezi meg relevanciáját és igazságtartalmát. A degrowth-diskurzus és Illich kutatásainak közös vonása épp abban áll, hogy a haladásideológiát *mint* konstrukciót tárgyalják, azaz Illich és a degrowth-diskurzus egyaránt eminens feladatának tekinti e konstruált fenomén destruálását, és ami még ennél is fontosabb, egy nem ideologikus, nem indoktrinációkra épülő szabadabb világviszony lehetőségének felmutatását.

A *Haladásmítoszok* három esszéjét egy koncepcionálisan jelentős bevezetéssel látja el, amelyben a posztindusztriális korszak krízisállapotát metaszinten közelíti meg, azaz nem magáról a krízisről beszél, hanem azokról az okokról, amelyek miatt nem vagy hibásan érzékeljük azt. A krízishelyzet felismerését és helyes értelmezését megnehezíti ugyanis

10 Michael Corsten – Larissa Jafke: Mythos. In Mathias Berek et al.: *Handbuch Sozialwissenschaftliche Gedächtnisforschung*. Springer VS, Wiesbaden, 2021, https://doi.org/10.1007/978-3-658-26593-9_82-1.

11 A német *Entgrenzung* a határok hiányát, eltűnését, kitágítását, a határvonalak átlépését jelenti.

az az általános kulturális, nyelvi és politikai állapot, melynek létrejötte gyakorlatilag elválaszthatatlan a propagandisztikusan működő tömegkommunikációtól és annak manipulációs stratégiáitól. Illich érvelése szerint az energia, a lakhatás, az egészségügy és az iskoláztatás krízise már csak következménye egy eredendőbb krízisnek, az emberi autonómia indirekt felfüggesztésének, azaz az ember önkéntes kiskorúvá tételének.¹² Ugyanis a posztindusztriális valóságban csak a másodlagos krízis-jelenségek válhatnak nyilvános viták tárgyává, mert ezekről hitetik el az emberekkel, hogy csak a hatalom által delegált specialisták oldhatják meg őket, diszkreditálva ezzel az egyéni kezdeményezéseket, a tulajdonképpeni *konviviális* létmódot.¹³ Illich a bevezetést követően a posztindusztriális kor három olyan technokrata mítoszát elemzi, melyek más-más perspektívából, de lényegileg elfedik és aláássák az eredendő krízist: az emberi szabadság, az autonóm gondolkodás és cselekvés kríziséét.

2.1. A fogyasztásnövekedés mítosza

A provokatív cím a kötet legkomplexebb esszéjét vezeti be, ennek középpontjában a posztindusztriális kor egyik legellentmondásosabb fejlődésmítoszának kritikája áll, amelynek jelszava az lehetne, hogy: „Korlátlanul fogyasztok, tehát szabad vagyok!” Illich szerint a posztindusztriális rendszer működésének egyik alapfeltétele, hogy a rendszer az embert nem felnőttné, racionálisan gondolkodó, saját érdekeit átlátni képes polgárként kezeli, hanem mindenekelőtt manipulálható fogyasztóként, *homo consumens*ként.¹⁴

A fogyasztásnövekedést Illich már a 70-es években is nagyon tágan interpretálta, hiszen messze nem csupán anyagi javak megszerzését, hanem a legtágabb értelemben vett szolgáltatások egyre intenzívebbé váló igénybevételét értette alatta. Már jóval Martin Albrow 1996-ban publikált *A globális kor*¹⁵ című munkája előtt látta, hogy egy valódi krízist elfedő haladásmítoszok egyáltalán nemcsak a nyugati fogyasztói társadalmakat érintik, hanem messzemenően globális jelenségnek tekinthetők:

[...] a konviviális eszközök manipulált és manipuláló ipari termékek általi kiszorítása ténylegesen univerzális jelenség, ami ugyanúgy érint egy New

12 Illich: i. m., 16–17.

13 Vö. uo. 10–13.

14 Illich: i. m., 18–23.

15 Martin Albrow: *Das globale Zeitalter*. Ford. Frank Jakubzik. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2007.

York-i tanárt, mint egy kínai munkást vagy egy bantu diákot, vagy egy brazil katonatisztet.¹⁶

A globalizált világ negatív jelenségei között első helyen beszél az uniformizálás jelenségéről, amely nemcsak a materiális valóságra, hanem az emberek gondolkodására és a valósághoz fűződő viszonyára is kiterjed. Ebben a kérdésben újfent rámutat a propagandaként funkcionáló tömeg-média egyre szörnyűbb, a szélsőséges igazodást elősegítő szerepére, arra a folyamatra, ami a nyelvet fogyasztásra kész üzenetekké pervertálja.

A nyelvet, a legalapvetőbb közös javunkat körülményeskedő zsargon torzítja el [...]. A szavak értelme kiüresedik, a hétköznapiok nyelvét megcsontkítják, bürokratikus terminológiává degenerálódásuk pedig szomorú és még sértőbb kísérő jelensége annak a megfosztási folyamatnak, melynek során egyre inkább haszontalannak nyilvánítják az embert, amennyiben nem a profit fejében végzi munkáját.¹⁷

Tehát már a 70-es években is egyre kevésbé tudta megvédeni magát az ember, hiszen a fejlődés- és növekedésideológia révén arra lett kondicionálva, hogy egyre többet fogyasszon, egyre több szolgáltatást vegyen igénybe, és ezzel párhuzamosan egyre kevésbé támaszkodjon konviviális eszközeire: saját képességeire, önmaga józan értelmére. A posztindusztriális kor a *homo consumens* és a *homo oeconomicus* világát teremtette meg, melyben az emberi szabadságjogokat és a társadalmi igazságosságot egyre inkább a javakhoz való hozzáférés biztosításának kontextusában kezdték értelmezni. Ennek megfelelően a szükségletek állami fedezése kiemelkedő jelentőségű hatalomgyakorlási technikává vált, aminek következtében a szükségletek kérdéskörét tudatosan manipulálták, mintegy árucikké téve azt. Ezzel kölcsönös függőség teremődik a mesterségesen generált szükségletek és a szükségletek hatalom általi kielégítése között. Illich elemzésében hosszú oldalakat szán a manipulált szükségletnövekedés elemzésére, melyért alapvetően az ún. szakértőcéhet (*Expertenzunft*) teszi felelőssé.¹⁸ A szakértők céhe alatt egy manipulatív szakmai elitet ért, mely a szakértelmét és tekintélyét annyiban használja a rendszer hatalom-technikájának legitimálására, hogy megpróbálja meggyőzni az embereket arról, hogy még több energiára, még több élelmiszerre, még több iskolára és még több termékre van szükségük. Illich két utat lát a posztindusztriális társadalom előtt: 1) tovább fokozza a konzumfüggőségét és lemond autonóm polgári létéről, vagy 2) elkezd a

16 Uo.15.

17 Uo. 45.

18 Uo. 65–71.

józan értelmére támaszkodni, és ráésszmel a szükségletek és a kielégítésük közötti politikailag determinált összefüggésekre, és ennek hatására hajlandó lesz a javaktól való függőségük csökkentésére (degrowth).

Napjaink degrowth-diskurzusának léte és többé-kevésbé hatékony működése arra enged következtetni, hogy ha lassan és akadozva is, de legalább megjelent egy olyan ellenkultúra, melynek képviselői megpróbálnak olyan feltételeket kigondolni és megteremteni, amelyek között lehetőség nyílhat arra, hogy az emberek átgondolják szükségleteik mibenlétét, és ennek fényében hajlandók legyenek azok kritikus átalakítására és csökkentésére. Ennek eredménye lehetne egy mértékletesebb, tudatos önkorlátozásra épülő létmód ethosának megteremtése, ami az autonóm gondolkodás józanságán, és nem pedig a szakértők manipulációin alapulna.¹⁹

A konvivialitás Illich filozófusi habitusát híven tükröző koncepció. Első látásra talán abszurdnak hathat, de alaposabban szemügyre véve plauzibilisen illeszkedik az illichi fejlődéskritikába. Illich konvivialitásnak nevezi azt a társadalmi működést, amelyben az eszközök és a technológiák az emberi közösségek érdekeit szolgálják, s nem pedig ellenőrzik őket vagy uralkodnak felettük. A degrowth-diskurzusban Illich filozófiájából mindenekelőtt a konvivialitással kapcsolatos nézeteket recipiálják, és mélyítik el igen kreatívan és előremutató módon. Különösen fontosnak tekintik az ember világban betöltött szerepének konviviális értelmezését, és komolyan veszik egy olyan társadalom megvalósíthatóságának az esélyét, amelyben lehetővé válna, hogy az egyének felismerhessék és kielégíthessék saját szükségleteiket, anélkül, hogy állandóan a szakértők közvetítésére és ellenőrzésére kellene támaszkodniuk, és ezáltal fel kellene adniuk autonómiájukat.

Az egyéni autonómia kivívása és megőrzése Illich filozófiájában az egyik legmeghatározóbb erény, ezért fontos különbséget tennünk az állam által garantált jogok és az autonóm létezés között, ami alatt az indoktrinációtól és manipulációtól független, korlátozások nélküli cselekvés lehetőségét kell értsük. Az emberi autonómiát, mint életminőséget olyan létmódnak nevezhetjük, melyben az ember a maga stílusában, a maga erejéből éli az életet, szabad utat engedve kreatív erőinek. A kreativitását kiélve magának szab szabályokat, de egyidejűleg vállalja is érte a felelősséget. Mivel azonban az egyén autonóm aktivitása, saját fáradozása és teljesítménye kívül esik a hierarchikus kapitalista berendezkedésen, és ráadásul megfoghatatlan a szakértők homogén mércéje szerint, már-már veszélyt jelent az uralkodó növekedésideológiák számára. A degrowth-hoz hasonló mozgalmakkal szembeni állami averziók is a szakértő-kaszt egyén feletti kontrolljának elvesztése miatti aggodalomra vezethetők vissza.

19 Ivan Illich: *Selbstbegrenzung. Eine politische Kritik der Technik*. Ford. Thomas Lindquist. Rowohlt, Hamburg, 1986.

2.2. A sebességnövekedés mítosza

A *Haladásmítoszok* második írása még az első tanulmánynál is több ponton érintkezik a degrowth-diskurzus szemléletével. Illich itt az emberi autonómia esélyeit az energiafelhasználás és a technikai-technológiai fejlődés tükrében vizsgálja meg, rámutatva az első látásra szikár szakpolitikai kérdéseknek tűnő témák ideológiai motiváltságára. Példának okáért a fosszilis tüzelőanyagok vagy a megújuló energiák támogatásának nemcsak gazdasági okai lehetnek, hanem összefügghetnek a fejlődésről, növekedésről és fenntarthatóságról szóló ideológiai meggyőződésekkel is, ahogy ez ma világosan látszódik az egyes országok sok esetben rendkívül eltérő energiapolitikájában. Elegendő, ha csak a magyar és a skandináv országok közötti eltérő szemléletre gondolunk. Meghatározott technológiák és energiaforrások támogatása más technológiák és energiaforrások rovására tehát nem pusztán gyakorlati-gazdasági megfontolásokon alapszik, hanem nagyon sok esetben ideológiai motivációval is bír.²⁰ A technológiai fejlesztések további meghatározó jelentőségű funkciója, hogy ezek az ellenőrzés és a lakosság megfigyelésének eszközeiként is felhasználhatókká válnak adatgyűjtés és adatkiértékelés formájában. Ezen adatokból megismerhetővé válnak az állampolgárok viselkedésmintázatai, melyek felhasználásával az egyén manipulálhatóvá válik. Illich kritikájának egyik alaptézise is ez utóbbi jelenségre vonatkozik, mely szerint van egy olyan növekedési és fejlődési határ, amelyen túl az ipari és technológiai struktúra már csak a társadalmi struktúra kárára bővíthet.²¹ Erre a jelenünk a legjobb példa, ahol a digitalitás, a mobiltelefonok, vagy épp a mesterséges intelligencia a közösségi létünk szerkezetét és minőségét alapjaiban változtatja meg és torzítja el. A követhetetlenül gyors technológiai változások végkimenetele pedig teljességgel a jövő homályába vész.

Ahogy ma, úgy Illich idején is a politikai-gazdasági diskurzus sztenderd elemét képezte az energia- és technológiai krízis témája. Illich szerint azonban az energiakrízis csupán címke, és mint ilyen sokkal többet elfed, mint amit megmutat. Ellentétben a társadalomban elterjedt vélekedéssel, egy lehetséges társadalmi és közösségi összeomlást egyáltalán nem az üzemanyaghiány vagy energiapazarlás fog előidézni, hanem a posztindusztriális technikai civilizáció, ami oly mértékben hatol az életünkbe, hogy nincs menekvés előle: „Nem a technológia hiánya frusztrálja

20 Andreas Goldthau – Martin Keim – Kirsten Westphal: *Die Energiewende und ihre geopolitischen Konsequenzen*. Stiftung Wissenschaft und Politik, Wiesbaden, 2018. 09. 22. (Online elérhető: <https://www.swp-berlin.org/publikation/die-energiewende-und-ihre-geopolitischen-konsequenzen/>.)

21 Illich: *Fortschrittsmythen...* Id. kiad., 79–80.

az egyént, hanem éppenséggel annak túlzott jelenléte.”²² Azaz van egy küszöbérték, amelyen túl az energia és a technológia már inkább roncsol, semmint épít. Egy politikai közösség elemi érdeke lenne, hogy felismerje: önkorlátozásra van szüksége. Illich saját kutatása céljaként az önkorlátozás és önmérséklet etikájának vizsgálatát és megismertetését jelöli itt meg, ami nyilván szembe megy a szakértők és az intézményrendszer által végzett kutatásokkal, amelyek a permanens fogyasztásnövekedést célozzák. Ezért nevezi el saját kutatását ellenkutatásnak. A filozófiáját jellemző performatív pátosszal meg is jegyzi, hogy „az önkorlátozást társadalmi imperatívusznak kell tekintenünk”.²³

A posztindusztriális kori társadalmakat jellemző önkorlátozáshiányt a sebesség és a gyorsaság irreális fokozódásának példáján keresztül érzékelteti. Az ember kozmoszban elfoglalt aprócska helyének feltételeivel összhangban fizikailag és kulturálisan egyaránt nagyon lassan fejlődött azzá, ami ma. Paradox módon mégis a gyorsaságot és sebességet emeli egy mindenek feletti pozícióba, miközben a hétköznapi valóságban egyre kevesebb ideje marad magára.²⁴ A sebességmámor az eszközökből célt csinált, mivel, amikor a járműsebesség és a technológia átlépnek egy meghatározott növekedési küszöböt, olyan erővé és rendszerré állnak össze, amelyek a fejlődés és a fejlődés álcája mögött már öncélúak, sőt valójában céltalanok, az ember szempontjából pedig kontraproduktívak és dehumanizálók. Némi iróniával úgy fogalmazhatnánk, hogy a posztindusztriális kor embere az autójával pótolja valaha volt autonómiáját.

2.3. Az iskoláztatás mítosza

Ahogy a *Haladásmítoszok* első két írása is az emberi autonómia felszámolására tett kísérletként értelmezi a mesterségesen előidézett szükségletek és ezek technokrata gerjesztésének mítoszait, a záró esszé a intézményesült oktatásról, mint a kikényszerített fogyasztás egyik alapesetéről beszél.²⁵ A kényszerfogyasztás az az állapot, amikor az egyént megfosztják vele született kezdeményezőképességétől, aktivitásától, konviviális eszközrendszerétől, és az aktivitását intézményrendszerekbe delegálják. Ahogy a kényszerfogyasztásként értelmezett orvosi ellátórendszerek ellehetetlenítik az egészségmegőrzés nem-terapeutikus formáit, a szállítmányozási

22 Uo. 74–75.

23 Uo. 81.

24 Uo. 83–85.

25 Uo. 113–114.

rendszerek a konviviális eszközökre épülő közlekedést, az iskolarendszer, mint kényszer, a tanulás és tudásvágy feltételeit semmisíti meg.²⁶

Illich roppant merész alaptézise, hogy az iskolában folyó nevelési tevékenység az iskolakötelezettség mai formájával elvesztette pedagógiai, gazdasági és szociális létjogosultságát. Miként a megelőző problémák esetében is, az iskolánál is az egyéni autonómia semmibevételét tekintti eredendő bűnnek. Amikor az iskoláztatást kritizálja és felvázolja az *iskolátlanítás* (*deschooling/Entschulung*) koncepcióját, akkor alapvetően az iskola merev struktúrájából adódó kontraproduktivitással szembeni averziójának ad hangot. Ki kell hangsúlyoznunk azonban, hogy érvelésében végig határozottan különbséget tesz a tanulás mint autonóm aktivitás és az iskoláztatás mint kényszerrendszer között.

Illich érvelésében a rendszer, a struktúra, a tervezet az ember autonómiavesztésének szinonimái. Márpedig az intézményesült iskola is egy struktúra, amely azt az üzenetet közvetíti, hogy az ember kizárólag az iskoláztatás révén készülhet fel a társadalmi életre, következképp, amit nem az iskolában tanítanak, az értéktelen és érdektelen. Az esszé ezt a szemléletet nevezi el *titkos tantervnek*.²⁷ A titkos tanterv tehát az iskolarendszer szélsőséges rugalmatlanságának következménye, ami ellenáll minden lehetséges és észszerű változásnak. A titkos tanterv lényege, hogy kizárólag az intézmények legyenek jogosultak annak definiálására, mi számít legitim 'nevelésnek'.²⁸ A titkos tanterv indoktrinációs potenciálját jelzi az is, hogy mintegy interiorizálja a tanulóknál azt a nézetet, hogy a képzés csak akkor számít értékesnek, ha azt a lépcsőzetes tudásfogyasztási folyamat során szerzik meg, és csak akkor lesznek sikeresek az életben, ha elég nagy az elfogyasztott tudás mennyisége.²⁹ A titkos tanterv vezet el aztán a *félreiskolázáshoz* (*Verschulung*), ami a tanulást nem autonóm, kreatív aktivitásnak, hanem olyan passzív fogyasztásra szánt árunak tekinti, aminek a piacát az iskola monopolizálta. Már az *Iskolátlanítás*-kötetben³⁰ is kifejtette, ebben az esszében pedig nyomatékosítja, hogy a tudást a posztindusztriális világban kvázi konvertibilis valutának tekintik, ami nélkül szinte lehetetlenné válik alkalmazkodni egy, a technikai-tudományos civilizáció által teremtett valósághoz. Illich rámutat, hogy ez a bizonyos titkos tanterv végső soron oda vezet, hogy az embert elidegeníti a tanulástól, a tanulás valaha volt ethoszától, hiszen a

26 Uo.

27 Vö. Illich: *Fortschrittsmythen...* Id. kiad., 114–119.

28 Illich: *Fortschrittsmythen...* Id. kiad., 115.

29 Uo.

30 Ivan Illich: *Entschulung der Gesellschaft. Entwurf eines demokratischen Bildungssystems*. Ford. Helmut Lindemann. Rowohlt, Hamburg, 1984.

tudásszerzést is a sebesség és a gyorsaság kérdéséhez köti, amivel azonban kétségbe vonja, sőt lebecsüli a tanulásra fordított életidő értékét.

3. Ivan Illich fejlődéskritikája a degrowth-diskurzusban

Számba véve Ivan Illichnek a posztindusztriális kor társadalmi valóságáról megfogalmazott fejlődéskritikai téziseit, nem fér kétség ahhoz, hogy gondolkodása a digitális korszakban is abszolút relevanciával bír, különösen a túlzott technológiai fejlődés és az intézményi kényszerek emberi autonómiát és közösséget megnyomorító hatására vonatkozó radikális megállapításai miatt. Az Illich által felvetett problémák szinte pontról pontra nyomon követhetők napjaink társadalmi és kulturális valóságában. Világunk ugyanazon a ideológiák vezérelte pályán mozog, mint a digitalizáció korszakát megelőzően. A helyzet még romlott is: 1) Nem oldódott meg az emberi szabadságot fenyegető technológiai újdonságok társadalmi ellenőrizhetőségének kérdése. 2) A digitalitás teljes egészében aláásni látszik a konviviális egyéni és közösségi autonómia álmát. 3) Az oktatás és tudásszerzés továbbra is szigorúan ellenőrzött intézményi privilégium maradt.

Napjaink degrowth-diskurzusa alapvetően három területen fejt ki tevékenységét, melyek kisebb-nagyobb mértékben Illichhez is kötődnek. Az ökológiai kritika és a társadalomkritika mellett a kulturális kritika az, ami Illich *Haladásmítoszait* idéző módon veti fel kérdéseit. Mivel a kutatásunk kereteit messze meghaladná, ha mindhárom kérdéskörre megpróbálnánk kitérni, ezért a jelen kontextusban a degrowth-diskurzus kulturális kritikájának és Illich filozófiájának közös vonatkozásaira térünk ki.

3.1. Az elidegenedés

A degrowth kulturális kritikája arra keres választ, hogyan alakítja át és manipulálja az egyént és a közösségeket a digitális korszak gazdasági-technológiai növekedéspolitikája, azaz mennyire interiorizálódnak az egyes növekedésideológiák, mennyire fészkelik be magukat az emberek agyába és szívébe.³¹ A degrowth-diskurzusban a növekedés kulturális

31 Schmelzer–Vetter: i. m., 91–92.

kritikája a fogyasztás és elidegenedés összefüggésének tételezésre épül, amely, noha nyilván Rousseau-ig és Marxig nyúlik vissza, egyértelműen Illich, Fromm és Marcuse hatását tükrözi. A nyugati fogyasztói társadalom létrejötté nem az emberek kielégíthetetlen mohóságának, hanem a rendkívül hatékonyan működő növekedésideológiáknak az eredménye. Az ideológiák megdöbbentő hatékonysága pedig annak köszönhető leginkább, hogy az ember mindig is egy adott ideológiában szocializálódik, és ezért szükségszerűen ezen ideológia szabályai szerint válik szubjektummá. Mivel a kapitalizmus alapját a különféle növekedésideológiák képezik, a kapitalizmusban szocializálódó szubjektum szinte elkerülhetetlen bizonyossággal válik ún. *növekedésszubjektummá*, azaz a birtoklás, a szerzés, és a határtalan önmegvalósítás vágyával megáldott és megvert emberré.³² Ha az önmeghatározás bázisát az képezi, hogy ki mit birtokol, nem pedig az, hogy ki is ő valójában, akkor az elkerülhetetlenül az ember önmagától való elidegenedéséhez vezet, hiszen az egyén elkezd saját identitását és értékét külső, anyagi dolgokhoz kötve definiálni. Az egyén növekedésszubjektummá válása tehát szükségszerűen az autonómia és az identitás torzulásához vezet. Ugyanakkor a növekedésideológiák okozta elidegenedés hatásai a közösség szintjén nem kevésbé rombolók, hiszen, ahogy azt többek közt Illich konvivialitás-konceptiójából is ismerjük, az értelmetlenül, belső meggyőződés nélkül végzett munka nem pusztán a munka tárgyától idegenít el, hanem az egyéni kreatív potenciáltól, a kezdeményezőkedvtől és végső soron a többi embertől is.

3.2. A sebesség

A degrowth-diskurzusban az ideológiák által gerjesztett fogyasztáskritika mellett a Hartmut Rosa nevéhez fűződő *rezonanciaelmélet*³³ az egyik legmeghatározóbb kulturális kritikai irányzat, mely a sebesség- és gyorsaságfokozás kultúrafilozófiai elemzését kínálja. Rosa Illichhez hasonlóan rámutat arra, hogy a 21. század emberének időhöz és valósághoz fűződő viszonyát az időszűke és a változások gyorsasága által kiváltott szorongás és tehetetlenségérzet határozza meg. Rosa a magyarázatában három olyan gyorsító tényezőre hívja fel a figyelmet, amelyek kiküszöbölése, vagy legalábbis mérséklése az ember elemi érdeke kellene legyen: 1) a kapitalista növekedést szolgáló technológiai fejlődés

32 Schmelzer–Vetter: i. m., 93.

33 Hartmut Rosa: *Resonanz. Eine Soziologie der Weltbeziehung*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2019.

gyorsuló tempójának következtében az egyén egyre kevésbé képes lépést tartani a digitális kor fejleményeivel; 2) a társadalmi változások sebessége a társadalmi részrendszerek – pl. a családformák, az egyházak, művészeti csoportosulások, a politikai pártok stb. – változásainak következtében átlépi azt a lélektani határt, amikortól az egyén még képes a változásokat megérteni, elemezni, azonosulni velük vagy elvetni őket; 3) a digitális korszakban a technológiák által kínált kulturális, szociális lehetőségek dömpingje az élet tempóját soha nem látott módon gyorsította fel, állandó nyomás alá helyezve az egyént, hogy az minél több lehetőség felhasználójává és fogyasztójává váljon. Ez pedig újfent az állandósuló elégedetlenség érzéséhez, egyfajta belső ürességhez vezethet.³⁴

Mivel a gyorsító tényezők valamelyike előbb vagy utóbb bizonyosan mindenkit érint, a gyorsulásdiktátum alól senki nem vonhatja ki magát teljes egészében, még azok sem, akik egyébként intellektuálisan, életfilozófiájuk tekintetében szemben állnának a növekedésideológiákkal.³⁵ Hartmut Rosa teljesen illich-i módon figyelmeztet, hogy a növekedésen alapuló társadalomban az időzés és megállás sajnálatos módon visszalépésként és hanyatlásként értelmeződik, ezért sürgősen szükség lenne a „növekedés mentális infrastruktúráinak” megváltoztatására, különös tekintettel a gyorsulásra való törekvés korlátozására, a konviviális gondolkodás és cselekvés lehetőségeinek megteremtésére, valamint a természet feletti uralomra való törekvés megszüntetésére.³⁶

3.3. Autonómia és kiszolgáltatottság

A degrowth-diskurzus kulturális kritikájának harmadik, nézetünk szerint leggyakorlatiasabb, és mint ilyen, igen fontos aspektusa Illich konvivialitás-konceptiójára épül, és sok ponton Rosa rezonancia-elméletére is reflektál. Mindkét koncepció annak a kérdésnek a megválaszolásában segíthet, milyen formája kellene legyen egy olyan társadalmi szerveződésnek, melyben a kölcsönös függőségek figyelembevételével lehetőség nyílna az emberek közötti építő viszonyok kimunkálására.³⁷ A konvivialitás Ivan Illich „jó élet”-konceptiója, mely szerint egy jól működő társadalom életét nemcsak a szociális igazságosság alapozza meg, hanem a hétköznapi élet megvalósuló együttélése és a közösséggént megélt önmeghatározás is.³⁸

34 Schmelzer –Vetter: i. m., 94–96.

35 Uo.

36 Uo.

37 Uo. 168–170.

38 Illich: *Selbstbegrenzung...* Id. kiad., 33–38.

A konviviális társadalmi együttműködés gondolata azonban elméleti konstrukció maradna, ha nem venné szemügyre azokat a technikákat, melyeknek legfőbb differentia specificája a posztindusztriális és digitális korszak technikájával szemben abban áll, hogy szolgálja az embereket, ahelyett, hogy uralkodna felettük. Azok az eszközök és technikák nevezhetők tehát konviviálisnak, melyek nem vonják ki magukat a társadalmi kontroll alól, és amelyek lehetővé teszik az emberi közösségek számára, hogy azok saját szükségleteiket úgy elégítsék ki, hogy közben nem kell folyamatosan szakértőktől vagy átláthatatlanul bonyolult rendszerektől függeniük. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a konviviálisan működő társadalomban folyamatos és hatékony visszacsatolási rendszer működne.

Ha Illich konvivialitással kapcsolatos nézeteit a digitális korszak degrowth-kontextusában vesszük szemügyre, különösen három elvet kell szem előtt tartanunk, melyek előkészíthetnék az indoktrinációktól mentes, autonóm közösségi élet lehetőségeit a digitális világrend viszonyai között. A *frugális innováció*³⁹ ösztönzése olyan együttműködést feltételez a társadalommal, mely nem fojtja el, sőt ösztönzi az egyszerű és kedvező árú termékek és szolgáltatások kimunkálásait. A *peer-to-peer elv*⁴⁰ alapján a konviviális közösségek mintájára olyan hálózatos társadalmi modell kidolgozásra lenne szükség, amelyben a szolgáltató egyben fogyasztó is lenne, és ennek köszönhetően a két fél egyenrangú kölcsönviszonyban állna egymással. A *digital commons elve*⁴¹ a digitális korszakban a közösségi létezését úgy módosítaná konviviális irányban, hogy nyílt forráskódú, mindenki számára ingyen hozzáférhető digitális erőforrásokat garantálna, megteremtve ezzel a demokratikusabb digitális létmód egyik fontos feltételét.⁴²

4. Záró kultúrfilozófiai reflexió az emberi autonómiáról

Záró reflexiónkban az ember jelenkori autonómiájának lehetőségeiről és hatáiról gondolkodunk el Illich és a degrowth-diskurzus fejlődéskritikájának tükrében. Megvizsgáljuk, hogy az Illich által leleplezett mítoszok,

39 Illich: *Fortschrittsmythen...* Id. kiad., 129–130.

40 Uo.

41 Uo.

42 Uo.

hogyan éltek túl és maradtak virulensek a digitalizáció társadalmi-gazdasági viszonyai között.

A digitális kor individuuma, hasonlóan a posztindusztriális kor emberéhez, hajlamos azt hinni, hogy szabad, azaz nincs alávetve semmilyen kényszernek, sőt a szabadság olyan fokát érzékeli, amire soha korábban nem volt példa. Ahogy azt láthattuk, a 70-es években az ember mintegy externalizálta a szabadságát és az autonómiáját azzal, hogy azt a permanens fogyasztásnövekedéssel, a szuper gyors autókkal, az oktatási rendszer által biztosított kiugrási lehetőséggel kötötte össze. A digitális hálózatok és végtelen hipertér korában a szabadság gondolata egy másik szélsőség felé mozdult el. A digitális kori individuumban ugyanúgy nem tudatosul saját alávetettsége, mint ahogy nem tudatosult a növekedésideológiák által kondicionált posztindusztriális kori tömegekben sem. Csakhogy a digitalitás korában alkalmazott kontroll már nem áll meg az ideológiáknál, jóval kevésbé kifinomult módszerekkel él.

Illich konvivialitás-konceptiójában az emberi autonómia és szabadság lényege, hogy az individuum nem elszigetelt monásként van jelen a világban, hanem a közösség tagjaival összefogva, egymásra kölcsönösen hatva, egymást segítve, mintegy folytonos harcban vívja ki a szabadságát, realizálja autonómiáját és valósítja meg önmagát. Ma az önmagát autonómiája csúcán érzékelő ember a számítógépe vagy valamely okoseszköze magányában, a közösségtől egyre inkább elszigetelődve, önként fosztja meg magát a szabadságtól, a konviviális létmód esélyétől. Ahogy a posztindusztriális kornak is megvoltak a maga jól ismert mítoszai, a digitalizáció korának is megvannak. Jelen kontextusban különösen a digitális kommunikációval összekapcsolt végtelen szabadság illúziójára kell gondoljunk. Míg az internetkorszak hajnalán a digitális térben szabadnak és autonómnak hitte magát az ember, mára világossá vált, hogy a digitális felületeken, és különösen a közösségi médián keresztül a társadalom totális megfigyelése zajlik.⁴³ A digitális eszközén ügyködő ember felhasználó csupán, aki önként teszi közzemlére adatait, miközben a digitális technológián alapuló hatalomtechnikák a transzparenciára és az információszabadságra hivatkozva a polgárok legintimebb adataihoz is hozzáférnek.⁴⁴ Ezzel mintegy az emberi lélekig hatolnak, aminek következtében az ember maga is információvá, feldolgozható adattá válik, és mint ilyen, korlátlanul kezelhető lesz.⁴⁵ Illich

43 Vö. Thomas Christian Bächle: *Digitales Wissen, Daten, Überwachung*. Junius, Hamburg, 2016, 158–170; Klaus Mainzer: *Computerphilosophie*. Junius, Hamburg, 2003, 177–187.

44 Byung-Chul Han: *Pszichopolitika. A neoliberalizmus és az új hatalomtechnikák*. Ford. Csordás Gábor. Typotex, Budapest, 2014, 17–22.

45 Uo.

a *Haladásmitoszokban* még arról beszélt, hogy az embert kívülről irányítják, és bizonyos értelemben felügyeletet gyakorolnak felette. A digitalitás korában a hatalom már továbblépett: az összegyűjtött adatokkal mintegy elébe megy az ember vágyainak, súlyosan manipulálva döntéseit.

A Big Data digitális uralmi technikáját Byung-Chul Han igen találóan pszichopolitikának nevezi, mert az online források és az okoseszközök a szenzorai által megszerzett adataink segítségével már prekognitív szinten képesek manipulálni az emberi döntéseket, ami messze nemcsak a vásárlási vagy zenehallgatási szokásainkra terjed ki, hanem akár politikai preferenciákra vagy életmódbeli kérdések megválaszolására, és az ezekkel kapcsolatos vélekedésekre is.⁴⁶ Az Illich által pontosan leírt növekedésideológia is azért lehetett sikeres hatalmi technika, mert leplezni tudta saját kontrolláló jellegét, azt, hogy a szükségletek gerjesztésével tulajdonképpen úgy hajtotta igába a fogyasztót, hogy az mindeközben nem érzékelte saját alávetett státuszát. Épp ellenkezőleg: a fogyasztást saját szabadsága netovábbjaként élte meg. Míg az Illich által szükségletgerjesztésként leírt gyakorlat működtetéséhez szükség volt a szakértő céhre, a közösségi médiumok korában már ez is feleslegessé vált, hiszen az online propaganda bámulatos sikerrel elhiteti az emberekkel, milyennek kellene lenniük, milyennek nem szabad lenniük, mikor tekinthetik optimálisnak önmagukat, és mikor nem.

A szabadság és az autonómia tehát létmód. Ha a hatalom egyenlőségelet tesz a tudatosan gerjesztett konzum és a szabadság közé, akkor ezzel éppenséggel becsapja és félrevezeti az embereket, mert a fogyasztás mesterséges felkorlátozásával lényegileg függő viszonyba sodorja őket. A szabadság független a szükségletektől, mert semmi köze a fogyasztás jelenségéhez. A szabadság az élet immanens teljességében keresendő, és így nem lehet függés valamilyen külső tényezőtől. Az illichi konvivialitás és a degrowth-diskurzus ezt a függetlenségen alapuló autonómiát képviseli.

Zárásként érdemes felidéznünk Martin Heidegger *A földút*⁴⁷ című rövid esszéjének néhány mondatát, melyek figyelemreméltóan rezonálnak mind Ivan Illich, mind a degrowth-diskurzus autonómia- és szabadság-felfogására.

„A lemondás nem vesz el. A lemondás ad. A lemondás az egyszerű kimeríthetetlen erejét adja.”⁴⁸ A lemondás maga a szabadság.

46 Uo. 74 – 85.

47 Martin Heidegger: *A földút*. In uő: *Költőien lakozik az ember. Válogatott írások*. T-Twins/Pompeji, Budapest–Szeged, 1994.

48 Uo. 222.